

Sociological analysis of studies related to women in the Shahnameh (based on research from the last century)

Mojgan Norouzi^{*}, Ali Ravaghi^{}**

Hamidreza Ardestani Rostami^{*}**

Abstract

In this research, the authors have delved into various studies centered on women in the *Shahnameh*. They analyzed approximately 370 articles, 170 treatises and theses, and 36 book titles related to women's studies within the *Shahnameh* from 1300 to 1400. Their goal was to present statistical data in the form of tables and graphs, illustrating the number of research projects conducted over the years, the increasing interest in this field, the most prominent stories about women in the *Shahnameh*, and the gender distribution among researchers.

Several factors have contributed to this growing trend, including the rising enrollment of girls in universities and the tripling of female faculty members nationwide. As a result, there has been a significant increase in interest in critiquing and analyzing the narratives surrounding women in the *Shahnameh* since 1880. Noteworthy characters such as Soudabeh, Rudabeh, Manijeh, GardAfrid, Tehmineh, Shirin, Sandakht, and Gardiyeh have attracted considerable research attention, with a greater number of female researchers compared to their male counterparts.

The primary research categories encompass general studies on women, natural research, comparative analyses, and various theoretical frameworks, including feminist,

^{*} Ph.D. Candidate of Department of Persian Language and Literature, Science and Research Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran, mozghannorouzi38@gmail.com

^{**} Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran
(Corresponding Author), Ali_ravaghi@yahoo.com

^{***} Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Dezful Branch, Islamic Azad University, Dezful, Iran, h_ardestani_r@yahoo.com

Date received: 03/01/2024, Date of acceptance: 11/08/2024

psychological, and social perspectives, along with theories of love derived from these theoretical explorations in the main research.

Keywords: women of Shahnameh, analysis, literary research, gender of researchers, approaches.

Introduction

In this research, the primary focus is on the depiction of women in the epic Shahnameh, by studying Shahnameh, we can understand the evolving status of women in Iranian society from ancient times to the era of the poet.

In recent years, there has been a noticeable surge in literary studies focusing on Shahnameh. This increase can be attributed to the growth of universities, scientific institutions, and postgraduate programs, as well as to the expanding access to education for women. Additionally, the rising literacy rates among women, their active participation in higher education, and the advocacy efforts of women's rights movements have bolstered an increased interest and research in the portrayal of women in Shahnameh.

Materials & Methods

In the present study, a descriptive-analytical methodology was employed to examine the qualitative content of research pertaining to the women depicted in Shahnameh during the period from 1300 to 1400. The qualitative content was analyzed using a quantitative method which involved the conversion of statistical data into qualitative data. A comprehensive review of 390 articles, 36 books, and 170 theses and treatises related to the women of Shahnameh was conducted. The research findings were presented in the form of columns and pie charts. The examined sources included scientific research articles, periodicals, conferences and journals, books, theses and treatises. Furthermore, the analysis encompassed the categorization of researchers based on gender, the primary and secondary research approaches, and the exploration of popular stories of women in Ferdowsi's Shahnameh.

Discussion & Result

According to data from charts 1, 2, and 3, there has been a notable increase in research papers focusing on women in Shahnameh since the late eighties. This growth can be attributed to the growing political and social activism surrounding women's issues, as well as the increased literary research, including articles, theses, and treatises, centered

on women. In Figures 4 and 5, the percentage breakdown of researchers studying female characters in Shahnameh is depicted based on gender across articles, books, theses, and treatises. Females have surpassed males in authoring treatises and theses. Figures 6 and 7 present the primary sources of research, including general, applied, comparative, and theoretical studies. These figures demonstrate that general research received the most attention, while rhetoric received the least. General studies of women in Shahnameh encompass research on their characteristics, self-care, mourning, marriages, falling in love and jealousy, malice and jealousy, concubines, maidservants, etc.

Comparative studies often examine the characteristics of characters from Shahnameh stories, such as love, bravery, wisdom, and rationality, and compare them to characters from non-Iranian epic stories. This type of research involves analyzing the stories and characters based on their origins and their influence on each other. However, some researchers have focused solely on comparing the stories or characters without exploring their historical roots and mutual influences.

In our comprehensive research on women, we identified the impact of ancient feminist beliefs on the portrayal of women in the Shahnameh. The majority of these women were associated with qualities such as beauty, wisdom, loyalty, and courage, while a smaller group were described as lacking in virtue, displaying shamelessness and betrayal. Chart No. 8 details the number and percentage of sub-approaches explored in our research. The secondary approach, rooted in theoretical research, encompasses feminist, psychological, and sociological perspectives, along with theoretical discussions of various scholars and theorists.

In chart number 9, a review of the most popular stories of women in Shahnameh studies was conducted. The stories of Sudabah, Rudabah, Manijeh, GordAfrid, Tahmineh, Shirin, Sindokht, and Gordiye have received the most attention, respectively. The remaining female characters in Shahnameh, such as Arnawaz and Shahrnaz, the daughters of the Yemeni king, Farangis, and Faranak, have all received relatively little research.

conclusion

Ultimately, the findings of the current research suggest that there is no specific pattern indicating a clear and dominant direction of research in the field.

For the past 40-50 years, the status of women's research in Iran has been uncertain due to societal fluctuations. However, in recent years, there has been a positive trend in

quantitative research on women. There has been limited discussion on qualitative content analysis and categorization of topics at various levels. Conducting research in this field will facilitate access to previous research approaches and subjects in the context of women in the Shahnameh, reducing repetition and enabling fundamental changes in women's studies. To optimize women's research in Iranian society, it is essential to implement and document the process of evaluating research with a comprehensive classification that encompasses all aspects of research.

Bibilography

- Azadaramaki, Taghi and Ghafari, Gholamreza. (1386). Explaining the generational attitude towards women in Iranian society. *Women's research*. Sh3. pp. 7-24.[in Persian]
- Afari, Jeanette. (1377). *Semi-secret associations of women in the constitutional movement*. Translated by Javad Yousefian of Tehran. Publication: New. [in Persian]
- Allen, Graham. (1389). *intertextuality Translation of Yazdanjo's message*. Tehran. Published by: Cheshme [in Persian]
- Etehadiye, Mansoureh, and Bayani Shirin. (1383). *Women in the history of contemporary Iran from the constitutional revolution to the Islamic revolution*. Ashtri, Behnaz. "The Evolution of Women's Social Rights in Iran from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution" a collection of lectures presented at the "International Seminar on Women in Contemporary History". Tehran. Published by: Kavir. pp.: 34-52.[in Persian]
- Etehdiye, Mansoureh, and Bayani Shirin. (1383). "Women in the History of Contemporary Iran from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution." Soheila Torabi Farsani. In "The Process of Modernization in Women's Education Until the End of the First Pahlavi," a collection of lectures presented at the "International Seminar on Women in Contemporary History," Tehran. Published by Kavir, pp. 196-214.[in Persian]
- Amini, Saideh. (2015). "A Comparative Study of the Social Status of Women in the Governments of the Last Two Decades." *Social Science Quarterly*, Article 6, Period 23, Sh 75, March, pp. 119-150. [in Persian]
- Paknia, Mahboubeh. (1388). "Rudabah and Sudabah (The Political-Ethical Image of Women in Shahnameh)." First Edition. Tehran. Published by Al-Zahra University.[in Persian]
- Savagheb, Jahanbakhsh and Rostami, Parvin. (2018). "Socialization of Women in the First Pahlavi Era: Its Possibility or Refusal (1304-1320)." *History of Iran*, Period 12, Sh1, Spring and Summer, pp. 17-47.[in Persian]
- Sotudeh, Nasreen. (1373). "Women's Awakening in the Constitutional Revolution," Volume 7, Tehran. Publication: Development.[in Persian]
- Sarrami, Ghadamali. (1388). "A New Analysis of the Story of Siavash and Sudabah," *Book of the Month of Literature*, Number 29 (consecutive 139), pp. 40-53.[in Persian]

203 Abstract

- Abbasi, Somayeh and Mousavi, Mansour. (2013). "Looking at the Position of Iranian Women in the Pahlavi Period from 1300 to 1332." *Women's Journal, Research Institute of Humanities and Cultural Studies*, Fifth Year, Number One, Spring and Summer, pp. 59-82.[in Persian]
- Ameli Rezaei, Maryam. (2011). "Research and Analysis of the Historical Course of the Image of the Family in the Persian Novel from the Beginning to the 1950s," *Research Papers of Women, Research Institute of Humanities and Cultural Studies*, Third Year, Number One, Spring and Summer, pp. 117-142.[in Persian]
- Ameli Rezaei, Maryam. (2012). "Investigation and Analysis of the Structure of Family Relations in the Novels of the Sixties," *Contemporary Persian Literature*, 3, pp. 27-50.[in Persian]
- Maknoun, Soraya. (1389). "Criticism and Analysis of the Process of Research and Writings on the Issue of Women in Iran," *Research Papers of Women, Research Institute of Humanities and Cultural Studies*, First Year, Number One, Spring and Summer, pp. 157-183.[in Persian]
- Maknoun, Soraya et al. (1382). "Reviewing the Status of Research and Studies about Women in the Last 20 Years in Iran," *Special Culture of Women's Studies* 48, Winter, pp. 271-283.[in Persian]
- Yazdani, Zainab. (2019). "Woman and Poetry." Tehran. Published by Tirgan.[in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

واکاوی جامعه‌شناختی پژوهش‌های در پیوند با زنان شاهنامه (با تکیه بر پژوهش‌های یک قرن اخیر)

مژگان نوروزی*

علی رواقی**، حمیدرضا اردستانی رستمی***

چکیده

یکی از مهم‌ترین مسائل پیش روی پژوهشگران در حوزه ادب فارسی، فقدان اطلاعات کافی در خصوص پیشینه تحقیقات انجام شده در حوزه‌های مشخص است؛ از همین روی، نگارندگان در پژوهش حاضر به معرفی پژوهش‌هایی در حوزه زنان شاهنامه برآمده‌اند و با واکاوی جامعه‌شناختی حدود ۳۷۰ مقاله و ۱۷۰ رساله و پایان‌نامه و ۳۶ عنوان کتاب در حوزه مطالعات زنان شاهنامه از سال ۱۳۰۰ تا ۱۴۰۰ به مطالعه و بررسی این پژوهش‌ها می‌پردازند. اگرچه کتاب‌شناسی‌هایی در زمینه شاهنامه‌پژوهی تألیف شده است، به صورت اختصاصی درباره زنان شاهنامه مجموعه‌ای جداگانه در دسترس نیست. بر همین مبنا کوشش شده است تا ضمن ارائه آمارها در قالب جدول و نمودار، سال‌شمار تحقیقات، سیر صعودی آن‌ها، داستان‌های پُرستقبال مربوط به زنان شاهنامه، جنسیت پژوهشگران و رویکردهای اصلی و فرعی تحقیقات، نقد و بررسی شود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که عواملی مانند پرنگ‌تر شدن حضور دختران در دانشگاه‌ها و رشد سه برابری تعداد اعضای هیأت علمی زن در کشور طی یک دهه موجب شده است تا میزان گرایش پژوهشگران به نقد و بررسی داستان‌های زنان شاهنامه از اواخر دهه هشتاد شمسی روندی رو به افزایش داشته باشد. تحقیقات نشان می‌دهد شخصیت‌هایی همچون

* دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران،
mozhgannorouzi38@gmail.com

** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، Ali_ravaghi@yahoo.com

*** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران،
h_ardestani_r@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۱

سودابه، رودابه، منیژه، گردآفرید، ته‌مین، شیرین، سیندخت و گردیه به ترتیب بیشترین میزان پژوهش‌ها را به خود اختصاص داده است و تعداد پژوهشگران زن در مقایسه با مردان بیشتر بوده است. رویکردهای اصلی این پژوهش‌ها، شامل پژوهش‌های عمومی (زنان)، تطبیقی، مقایسه‌ای، نظریه‌ای، بلاغی و رویکردهای فرعی پژوهش‌ها هم شامل پژوهش‌های فمینیستی، روان‌شناختی، اجتماعی و نظریه‌اشخاص (مباحث تئوریک) است که از دل پژوهش‌های نظریه‌ای در رویکرد اصلی به دست آمده است.

کلیدواژه‌ها: زنان شاهنامه، واکاوی، پژوهش‌های ادبی، جنسیت پژوهشگران، رویکردها.

۱. مقدمه

زنان نیمی از جمعیت جهان را می‌سازند و پیوسته همراه مردان، نقشی تأثیرگذار در توسعه کشورها داشته‌اند؛ اما علی‌رغم این نقش پررنگ در پیشرفت‌های تمدنی، آن‌گونه که بایسته است، این نقش کمتر به مطالعه گرفته شده و پیش از این، پژوهش‌های کمتری با محوریت زن مطرح بوده است. به نظر می‌رسد، تفاوت جنسیتی و نقش آن در مسائل مختلف اجتماعی معمولاً توجه و دقت نظر کسی را جلب نمی‌کرده است. این امر نتیجه دو امر است: یکی این‌که اساساً مطابق آنچه بعضی کوررنگی جنسیتی خوانده‌اند (پاک‌نیا، ۱۳۸۸: ۵)، توجه داشتن به این تفاوت‌ها تا همین اواخر به تیزبینی خاصی احتیاج داشته که موجود نبوده است؛ دوم این‌که در چارچوب آنچه گاه گفتمان مردم‌محور خوانده می‌شود، معمولاً محور سنجش امور، مردان تلقی می‌شده‌اند و طرح بحث در مورد زنان، خروج از موضوع اصلی و چه بسا خروج از تنها موضوع قابل اعتنا به شمار می‌رفته است.

در جهان غرب از حدود دو قرن پیش، مطالعاتی درباره این موضوع آغاز شده و اینک حجم نوشته‌ها در این زمینه غیرقابل سنجش با دیگر جاها به نظر می‌رسد. در کشور ما حدود یک دهه است که چنین موضوعات و مطالبی مورد توجه قرار گرفته و ترجمه‌ها و تألیفات اندکی در مورد زن، حقوق و موقعیت او در قیاس با مردان انجام شده است. مردم‌شناس پُرآوازه ژانت آفاری در کتاب خود با نام *انجمن‌های نیمه سری زنان در نهضت مشروطه*، رویکرد گسترده‌ای به تاریخ مشروطه ایران از زوایای گونه‌گون (از جمله نخستین کوشش‌هایی که در جهت گسترش آموزش در میان زنان شکل گرفت و به تأسیس مدارس و دانشسراهای دخترانه منجر گردید) داشته، درباره کوشش‌های زنان ایرانی در جهت رسیدن به استقلال و رفع تبعیض سخنانی دارد:

واکاوی جامعه‌شناختی پژوهش‌های در پیوند با ... (مژگان نوروزی و دیگران) ۲۰۷

درست یک قرن پیش یعنی مقارن انقلاب مشروطیت، زنان ایرانی نیز به پیکاری خردمندانه و دامنه‌دار دست می‌یازند و مطالبات خود را در حوزه‌های سیاسی و اجتماعی و فرهنگی پیش می‌نهند و بر تحقق آن تأکید می‌ورزند. هدف زنان رفع تبعیض دیرنده تاریخی در عرصه زندگی اجتماعی خویش بود و برای تحقق این مهم می‌بایست خود را توانا سازند؛ اما چگونه این کار امکان‌پذیر بود؟ از منظر زنان عصر مشروطیت، آموزش دختران ایرانی ضرورت داشت زیرا تعمیم سواد و ایجاد مهارت‌های لازم برای مشارکت اجتماعی و حضور در جامعه و کسب و درآمد، به استقلال زن می‌انجامید و او را از وابستگی به مرد می‌رهانید؛ اما اکثر مردان ایرانی، جنبش نسوان و مخصوصاً آموزش آن‌ها را تأیید نمی‌کردند و از این‌رو می‌بینیم که زنان در اغلب موارد ناگزیر بودند که نه تنها با دولت بلکه با مردان از جمله بستگان ذکور خویش نیز مبارزه کنند. در پرتو این تلاش‌ها راه ترقی زن در ایران هموار شد؛ به طوری که می‌توان گفت زنان امروز نیز به اقتضای مادران پیشتاز خود گام برمی‌دارند و دستاوردهای پرجای را نصیب خود می‌سازند. بدون تردید به هم آمدن زنان در قالب انجمن‌ها و تشکلات مردمی که از صدر مشروطه تا به اکنون دوام داشته است می‌تواند در تشکیل جامعه مدنی مؤثر افتد و حصول آن را امکان‌پذیر گرداند (آفاری ۱۳۷۷: ۵-۶).

این کوشش‌ها در زمینه ادبیات هم تداوم داشته است.

از آنجایی که ادبیات، آیینه فرهنگ جوامع دانسته شده، روشن است آنچه کوررنگی جنسیتی یا برتری مطلق گفتمان مردمحور خوانده شده هم در تولید ادبی و هم در تحقیق ادبی جلوه کاملی داشته است؛ بنابراین یکی از موضوعاتی که باید درباره آن تحقیق شود، حوزه مباحث زنانه و نگاه به ادبیات از زاویه دید زنانه است؛ بدین‌گونه که زنان، در تولید ادبی چقدر نقش داشته‌اند، نوع آفرینش ادبی آنان با آفرینش ادبی مردان چه تفاوت‌هایی داشته است، زن به عنوان یک سوژه در آثار مهم کلاسیک ادبی چقدر و چگونه مطرح بوده است (پاک‌نیا، ۱۳۸۸: ۵).

با توجه بدانچه آمد، در این پژوهش، زن، محور اصلی قرار گرفته و تحقیقاتی که راجع به زن در شاهنامه بوده، به مطالعه گرفته شده است.

گفته شده است که در میان ادبیات منظوم گذشته، شاهنامه تنها کتابی بوده است که زن نقش اساسی و فاعلانه در آن ایفا می‌کند. در شاهنامه زندگی زنانی را می‌خوانیم که تأثیر شگرف و عجیبی در ایجاد بعضی از وقایع و حوادث دارند (یزدانی، ۱۳۷۸: ۵۰).

«شاهنامه» به عنوان یک مثنوی داستانی که تا حدی از فضای فکری مسلط عصر خود فاصله گرفته است، هم قهرمانان زن را مطرح کرده و هم تا حدی تصویرهای متنوع و متفاوتی از آنان ارائه کرده است» (پاک‌نیا، ۱۳۸۸: ۷). «تأمل در این حماسه کهن که یکی از ارزشمندترین میراث‌های زبانی و فرهنگی ایران و دربرگیرنده بخشی از تاریخ و فرهنگ این سرزمین کهن است، می‌تواند تاحدودی جایگاه و نقش خاص زن را در ساختارها و نهادهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگ ایران مشخص کند. چراکه «نهادهای اجتماعی که در ادبیات بازتولید می‌شوند، تنها بیانگر اندیشه فردی هنرمند نیستند؛ بلکه از اوضاع و احوال زمانه و اجتماع خود مایه می‌گیرند و بر پایه آگاهی جمعی و گروهی دوره خود نگاشته می‌شوند» (عاملی رضایی، ۱۳۹۲: ۳۱)؛ بنابراین می‌توان با مطالعه شاهنامه که در آن تاریخ اساطیری ایرانی بازتاب یافته است، نوع نگاه به زنان در جامعه ایران را از کهن‌ترین دوران تا روزگار شاعر را دریافت و به پژوهش در آن پرداخت.

برخلاف گذشته، در سال‌های اخیر، شمار پژوهش‌های ادبی در این حوزه از شاهنامه‌پژوهی رو به افزایش بوده است. افزایش دانشگاه‌ها و مراکز علمی، گسترش دوره‌های تحصیلات تکمیلی که به افزایش تدوین مقاله‌ها، طرح‌های پژوهشی، پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها انجامیده است؛ به‌ویژه افزایش سطح سواد زنان و ورود آن‌ها به مقاطع عالی تحصیلی، فعالیت جنبش‌های دفاع از حقوق زنان، برنامه‌ها و تبلیغات رسانه‌ای و غیره، میزان مطالعات و تحقیقات در حوزه زنان شاهنامه را افزایش داده است.

۲. روش پژوهش و ضرورت انجام آن

در این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است، محتوای کیفی پژوهش‌هایی که درباره زنان شاهنامه از سال ۱۳۰۰ تا ۱۴۰۰ خورشیدی انجام گرفته است، با روش کمی تحلیل شده و داده‌های آماری به داده‌های کیفی تبدیل می‌شود. در پژوهش حاضر حدود ۳۹۰ مقاله، ۳۶ کتاب و ۱۷۰ پایان‌نامه و رساله درباره زنان شاهنامه از طریق پایگاه‌های علمی نظیر سامانه رسمی کتابخانه ملی ایران، گنج، سامانه رسمی مجله‌های تخصصی نور، سامانه رسمی پایگاه علوم انسانی، سامانه رسمی ایران‌مگز و... بر اساس کلیدواژه‌هایی مانند زنان شاهنامه، نقد و تحلیل، اسامی زنان شاهنامه نظیر رودابه، سودابه، منیژه، گردآفرید و... جست‌وجو و مطالعه و بررسی شده است. لازم است یادآوری شود، به علت دردسترس نبودن کلیه قسمت پایان‌نامه‌ها

و رساله‌ها، بدنه اصلی تمامی آن‌ها مورد مطالعه قرار نگرفته و به مطالعه عنوان، چکیده و فهرست مطالب اکتفا شده است.

پس از مطالعه و تحلیل محتوایی مقاله‌ها و کتاب‌ها، با تکیه بر سیر تاریخی پژوهش‌ها، داستان‌های مورد اقبال پژوهشگران، جنسیت پژوهشگران و رویکردهای آن‌ها در قالب دو رویکرد اصلی و فرعی استخراج و نقد و بررسی شده است. سپس سال‌شماری از تحقیقات، داستان‌ها، جنسیت پژوهشگران و رویکردهای اصلی و فرعی پژوهش‌های آنان به دست داده شده است. در مقاله حاضر پنج رویکرد اصلی با عناوین عمومی درباره زنان شاهنامه، تطبیقی، مقایسه‌ای، نظریه‌ای و بلاغی در نظر گرفته شده است که رویکرد عمومی، شامل همه پژوهش‌ها به جز پژوهش‌های تطبیقی، مقایسه‌ای، نظریه‌ای و بلاغی است و بیشترین میزان را هم به خود اختصاص داده است. در این پژوهش‌ها، گوشه‌ای از مسائل زنان شاهنامه به شکلی جزئی و دقیق بررسی شده است. مسائلی نظیر صفات و خصوصیات اخلاقی، تحلیل شخصیت‌ها، تحلیل و بررسی بیت‌های زن‌ستیزانه، پهلوان‌بانوان، زن‌جادوان، کهن‌الگوها، خویشکاری‌های زنان، آداب خواستگاری و ازدواج، پوشش، حجاب، عشق و غیره از جمله مواردی است که در گروه مقالات عمومی قرار می‌گیرد. پژوهش‌هایی که در حوزه نقد فمینیستی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی و نظریه اشخاص انجام شده و از دل پژوهش‌هایی که در چارچوب نظریه‌ای شکل گرفته، استخراج شده است؛ رویکرد فرعی نام گرفته و حجم بسیار کمی را به خود اختصاص داده است. بعضی از مقاله‌ها در این مقوله، به زمانی بازمی‌گردد که بحث درباره موضوع زن به عنوان یک پدیده قابل مطالعه و شایسته بررسی، دست‌کم در ایران، مطرح نبوده است. وجود چنین نوشته‌هایی حاکی از این است که نویسندگان آن‌ها وضعیت خاصی را در مورد زن در شاهنامه احساس کرده‌اند که به نوشتن درباره آن ترغیب شده‌اند. برخی از پژوهش‌ها هم تکراری و موازی کاری است.

با انجام این پژوهش می‌توان، با تکیه بر تحلیل‌های آماری و کیفی، چشم‌اندازی از سیر تاریخی پژوهش‌ها، علل فراز و فرود آن و موضوعات و مسائل مورد توجه پژوهشگران را ترسیم کنیم. بررسی‌های آماری و تحلیلی در این حوزه مانع از تداوم پژوهش‌های تکراری خواهد شد. همچنین با ارائه آماری از میزان پژوهش‌ها و بیان رویکردهای مورد اقبال پژوهشگران، خلأها و کمبودهای پژوهشی نیز مشخص خواهد شد و افق دقیق‌تری از پژوهش‌ها، در برابر چشم پژوهشگران قرار خواهد گرفت.

۳. پیشینه پژوهش

مهم‌ترین پژوهش‌ها در حوزه شاهنامه‌پژوهی، کتاب‌شناسی‌هایی هستند که بر مبنای گردآوری آثار پژوهشی تدوین شده‌اند. اغلب این کارها، ماهیت نقادانه و تحلیلی‌گرایانه ندارند. از نمونه‌های آن می‌توان به چاپ اول کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه در سال ۱۳۴۷ با حدود نه صد مقاله و چاپ دوم آن در سال ۱۳۵۵ با دوهزار مقاله اشاره کرد. این کتاب بار دیگر با عنوان کتاب‌شناسی فردوسی فهرست آثار و تحقیقات درباره فردوسی و شاهنامه از سوی انجمن آثار و مفاخر فرهنگی در سال ۱۳۸۲ با شش هزار جلد کتاب و مقاله منتشر شد. آسیب‌شناسی مقالات حوزه فردوسی و شاهنامه در دهه هفتاد، عنوان پژوهشی از محمدجعفر یاحقی و همکاران اوست. در این پژوهش، کیفیت مقالات دهه هفتاد بررسی شده است و پاره‌ای از آسیب‌های مقالات این دهه از جمله بی‌توجهی به پیشینه پژوهش، استفاده از چاپ‌های نامعتبر شاهنامه، به‌کارگیری زبان نامناسب، توصیفی و سطحی بودن، تکرار، تحمیل معنا به متن، ناآشنایی با داستان‌ها و شخصیت‌های شاهنامه و ناهماهنگی عنوان با محتوا بر شمرده شده است. کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۷ عنوان کتابی است از زهرا قربانی‌پور. نویسنده در این کتاب به بررسی و تحلیل کیفی و کمی پژوهش‌های فردوسی‌شناسی پرداخته و هدف او توصیف، تحلیل و طبقه‌بندی کلیه کتاب‌هایی بوده است که پس از انقلاب اسلامی در زمینه فردوسی و شاهنامه نگاشته شده است. طبقه‌بندی موضوعی و آسیب‌شناسی پژوهش‌های شاهنامه فردوسی (مطالعه موردی مقاله‌ها و کتاب‌ها) عنوان پژوهشی است که از سوی نرگس صالحی و محمود بشیر به رشته تحریر درآمده است. در این اثر، مقاله‌ها و کتاب‌هایی که درباره شاهنامه از سال ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۷ نوشته شده است، به صورت موضوعی دسته‌بندی و فهرست شده است. از نگاه نویسندگان این پژوهش، مهم‌ترین نتیجه این کار، کمک به دیگر پژوهشگران برای آگاهی از کارهای صورت‌گرفته بر روی شاهنامه به منظور پرهیز از تکرار و تقلید در پژوهش و نیز آسیب‌شناسی تعدادی از پژوهش‌ها خصوصاً در دهه ۱۳۹۰ شمسی است.

۴. بحث و بررسی

پیش از بررسی و تحلیل پژوهش‌هایی که در حوزه زنان شاهنامه در دهه‌های ۱۳۰۰ تا ۱۴۰۰ انجام شده است، ضروری است به اوضاع اجتماعی ایران و وضعیت آموزشی و تحصیلی زنان در این قرن پردازیم. به این نکته باید توجه داشته باشیم که مقارن جنبش مشروطیت، زنان

ایرانی در تکاپوی دریافت بخشی از حقوق اجتماعی خود، به اقداماتی دست زدند که پیشتر در روند جنبش زنان اروپایی دیده شده بود. طی سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۳۴۲ شمسی، رواج اندیشه‌های نوگرایانه و ناسیونالیستی، سهم عمده‌ای در پویش جامعه داشت و در این بین، زنان در این فرایند، خود را در سطحی تقریباً هم‌پراز با مردان قرار دادند. ملی‌گرایی و کنش‌های ضد استعماری و ضد استبدادی، بستر ساز ورود زنان به عرصه اجتماع شد. «در جامعه آن روزگار (پس از مشروطه) مدارس زنان باز شده بود و زنان تحول‌طلب در روزنامه‌های آن دوره به شکلی پیگیر خواسته‌های خود را دنبال می‌کردند» (رضایی، ۱۳۹۱: ۱۲۷).

در جامعه سنتی ایران پیش از پهلوی، زنان از حق و حقوق مدنی چندانی برخوردار نبودند و محدود به انقیاد، اطاعت، تسلیم و فرمانبرداری در قلمرو اندرونی خانه و خانواده بودند؛ اما با انقلاب مشروطیت و پس از آن، زمینه‌های فکری برای ایجاد تغییر در شرایط و وضعیت زنان به وقوع پیوست و در دوره رضاشاه (پهلوی اول) در جهت نوسازی یا نوگرایی، سیاست‌هایی به هدف تغییر و تحول فرهنگی زنان با اعمال قدرت حاکمیت اجرا شد. در این دوره به مسئله زنان برای تحقق ایده‌های حکومت در جهت غرب‌گرایی و مدرن‌سازی جامعه نگریسته می‌شد؛ بر این اساس، نخستین تلاش‌ها در جهت گسترش آموزش در میان زنان شکل گرفت و به تأسیس مدارس و دانش‌سراهای دخترانه منجر گردید (ثوابت - رستمی، ۱۳۹۸: ۱۱).

در این زمان، با نگاهی به موقعیت زنان ایران در دوره پهلوی، مؤسسات آموزشی، به‌ویژه دانشگاه تهران، درهای خود را به روی دختران و پسران باز کرد. همچنین فرصت‌های بسیاری برای اشتغال در مشاغل جدید مانند پرستاری، آموزگاری و کار در کارخانه‌ها را کسب کردند و زنان ایرانی از اجبارهای تحمیل‌شده از سوی هنجارها و ارزش‌های سنتی را تجربه کردند. می‌توان گفت که این پیشرفت‌ها بیشتر در میان زنان طبقات بالا و متوسط تحقق یافت (عباسی - موسوی، ۱۳۹۳: ۶۴).

نسرین ستوده بر این عقیده است که حضور جدی زنان در جنبش‌های معاصر ایران که از انقلاب مشروطه آغاز می‌شود، با ویژگی‌هایی که در درون خویش دارد، حرکت مستمر و درازمدتی را بنیان می‌نهد که نتایج آن تا سال‌ها بعد ادامه می‌یابد. این حرکت‌ها در سه دسته از فعالیت‌های زنان متبلور می‌شود: ۱. تأسیس انجمن‌ها و سازمان‌های زنانه، ۲. انتشار نشریه، ۳. تأسیس مدارس دخترانه (ستوده، ۱۳۷۳: ۱۲۲).

این تغییرات را می‌توان به منزله برجسته‌ترین موارد اصلاحات در دهه‌های اولیه حکومت پهلوی برشمرد.

در این دوره، افزون بر نظام آموزشی حکومت، فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی‌ای که در جریان انقلاب مشروطیت و پس از آن آغاز شده بود، نظیر حمایت از آموزش عمومی اجباری، پیش‌بینی نظام حقوقی جدید، شکوفایی مطبوعات و احزاب و انجمن‌های عمومی و سازمان‌های سیاسی، گسترش مشارکت سیاسی همگانی، ورود زنان به عرصه سیاست و غیره، با پشتیبانی تجددخواهان گسترش بیشتری یافت و چندین مدرسه، سازمان‌های رفاهی و نشریه تأسیس شد. در مجلات زنان که در دوره رضاشاه انتشار می‌یافت، تأکید بسیاری بر آموزش زنان می‌شد که این آموزش را مقدمه‌ای برای ارتقای سطح ترقی و پیشرفت جامعه می‌دانستند. تحصیل برای مادران ضروری تلقی می‌شد تا به پستوانه آن، فرزندان خود را بر اساس اصول اخلاقی تربیت کنند. نتایج وخیم بی‌اهمیتی و حقارتی را که به دختران و زنان روا داشته می‌شد، متوجه نسل آینده می‌دانستند. مجله *عالم‌نسون* خواستار آن شد که حقوقی نظیر آزادی، اقتدار و شخصیت که همه در تصرف مردان بود، برای دختران نیز قرار داده شود. پیشنهاد مجله این بود که در برنامه اصلاحات باید دختران در نظر گرفته شوند و مورد تعلیم و تربیت قرار گیرند و با آموزش‌های لازم چنان تربیت شوند که بتوانند فرزندانی شایسته بار آورند. (ثواقب - رستمی، ۱۳۹۸: ۲۲).

طبق طرح تحقیقی (مکنون، ۱۳۸۶: ۲۹) روند تحولات اجتماعی درباره زنان، پس از انقلاب هم ادامه یافت. پس از انقلاب اسلامی (بهمن ۱۳۵۷) در ایران، نقش زنان در پیروزی انقلاب با مشارکت در عرصه‌های مختلف، توجه جهانیان را به سوی ایران جلب کرد و موجب شد تا در برابر پرسش‌های غرب نسبت به ایران و اسلام فعالیت‌های علمی، تألیفات و تحقیقات به منظور تبیین مقام حقیقی زن، افزایش یابد و کماکان نیز ادامه دارد. طبق گزارشی که بهناز اشتری در مقاله‌ای با عنوان «تحول حقوق اجتماعی زنان در ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی» آورده است:

در دهه پنجاه، ۱۹۷۰ م. زنان در همه سطوح تحصیلی مشارکت داشتند و وارد بیشتر حرفه‌ها شده بودند؛ اما باسوادی زنان با نرخ باسوادی ۷۴/۷ درصدی مردان در سال ۱۳۵۵ هـ. ش. و نرخ پایین فعالیت اقتصادی آنان با نرخ مشارکت تقریباً ۹۰ درصدی مردان تقابل داشت. فرصت‌های زنان برای ورود به آموزش عالی نیز بسیار محدودتر از مردان بود. در سال ۱۳۵۵ هـ. ش. زنان تنها ۳۰ درصد دانشجویان آموزش عالی را تشکیل می‌دادند (اشتری، ۱۳۸۳: ۴۱).

واکاوی جامعه‌شناختی پژوهش‌های در پیوند با ... (مژگان نوروزی و دیگران) ۲۱۳

در میان همه پژوهش‌هایی که در این دوره انجام گرفته است، حوزه شاهنامه‌پژوهی نیز رشد بسیار یافته و به‌ویژه در موضوع زنان شاهنامه، پژوهش‌هایی چشمگیر شکل گرفته است که در ادامه به این پژوهش‌ها می‌پردازیم.

در این بخش، سال‌شماری از پژوهش‌های ادبی زن‌محور از سال ۱۳۰۰ تا ۱۴۰۰ در قالب نمودارهای ستونی (نمودارهای شماره ۱، ۲، ۳) به نمایش گذاشته شده است. پژوهش‌های بررسی‌شده شامل مقاله‌های علمی - پژوهشی و ادواری و کنفرانسی و ژورنالی ...، کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها است. در نمودارهای شماره ۴ و ۵ درصد و تفکیک پژوهشگران درباره زنان شاهنامه بر اساس جنسیت در مقالات، کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها به‌صورت دایره‌ای و ستونی آمده است. علاوه بر آن، آماری از داستان‌های پُرستقبال زنان، تعداد و جنسیت پژوهشگران، رویکردهای اصلی و فرعی پژوهش‌ها در قالب نمودارهای ستونی و درصد آن‌ها به‌صورت نمودارهای دایره‌ای ارائه شده است. در نمودارهای شماره ۶ و ۷، تعداد و درصد رویکردهای اصلی تحقیقات و نمودار شماره ۸، تعداد و درصد رویکردهای فرعی تحقیقات بررسی شده است. در نمودار شماره ۹ داستان‌های پُرستقبال زنان در شاهنامه‌پژوهی بررسی شده است.

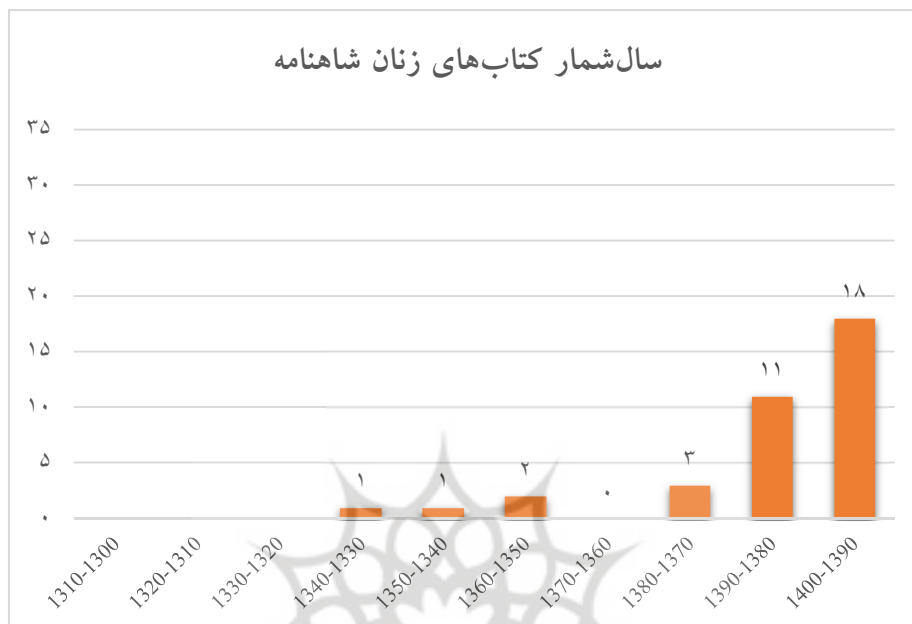
۱.۴ سال‌شمار مقاله‌ها

نمودار ۱. تعداد و سال‌شمار مقاله‌های زنان شاهنامه در هر سال

همان‌طور که در نمودار مشهود است، از سال ۱۳۱۰ تا ۱۳۴۰ فقط یک مقاله به‌وسیله رشید یاسمی در سال ۱۳۱۴ در مجله شماره ۲۵ هنر و معماری ثبت شده است. در دهه ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۰ خورشیدی تنها پنج مقاله منتشر شده است. اولین مقاله را خانم طلعت بصری با عنوان «معرفی زنان شاهنامه» در مجله هلال، سال ۱۳۴۷ به چاپ رسانده است. در سال ۱۳۴۸ محمدعلی اسلامی‌ندوشن، مقاله «مردان و زنان شاهنامه» و خانم شمس‌الملوک مصاحب مقاله «زن در شاهنامه فردوسی» را به ثبت رسانده‌اند و در نهایت هم، سال ۱۳۴۹ غلامحسین یوسفی با نگارش مقاله «معرفی چهره معصوم در شاهنامه» جزء اولین محققان در حوزه زنان شاهنامه بوده است. پس از آن میان سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۶۰ تنها سه مقاله به رشته تحریر درآمده است که یکی از آن‌ها توسط سیداحمد موسوی در سال ۱۳۵۴ با عنوان «کشور زنان در شاهنامه» و بعدی با عنوان «نیش و نوش عشق در شاهنامه» به وسیله ابوالفتح حکیمیان در سال ۱۳۵۴ و در نهایت هم «گذار زن از گذار تاریخ» به قلم محمدابراهیم باستانی پاریزی در سال ۱۳۵۷ نوشته شده است که مقالاتشان به طور اختصاصی درباره زنان شاهنامه نیست؛ بلکه اشاراتی به زنان شاهنامه داشته‌اند. جالب این‌که در دهه ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۰ شمسی تنها یک مقاله آن هم به دست جلال خالقی مطلق با عنوان «بیژن و منیژه و ویس و رامین (مقدمه‌ای بر ادبیات پارتی و ساسانیان)» در سال ۱۳۶۹ در مجله ایران‌شناسی به چاپ رسیده است. علت آن شاید به جنگ ایران و عراق مربوط باشد که فرصت پرداختن به مسائل پژوهشی، آن هم درباره زنان مهیا نبوده است. در بین سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۸۰ شمسی پنج عنوان مقاله به رشته تحریر درآمده است. در سال ۱۳۷۱ دو مقاله به وسیله محمدرضا عادل با عنوان «دیدگاه قهرمانان شاهنامه و فردوسی درباره زن» و نادر نادرپور با عنوان «عشقی به بلندای پرواز سیمرغ» درباره داستان زال و رودابه نوشته شده است. در ۱۳۷۵ جواد حدیدی «زنان شاهنامه در داستان‌های شاهنامه» را انتشار و در ۱۳۷۹ الگا دیویدسن «سوگواری زنان در شاهنامه» و بهناز پیامنی «فراز و فرودهای شخصیت زن در شاهنامه» را نوشته‌اند. مقالات در این حوزه، در میان سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ کمی سیر صعودی داشته و حدود ۴۰ مقاله منتشر شده است. میان سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ هم این سیر ادامه داشته و تا حدود ۳۲۰ مقاله چاپ و نشر پیدا کرده است که ذکر تک‌تک آن‌ها در این مجال نمی‌گنجد.

۲.۴ سال‌شمار کتاب‌ها

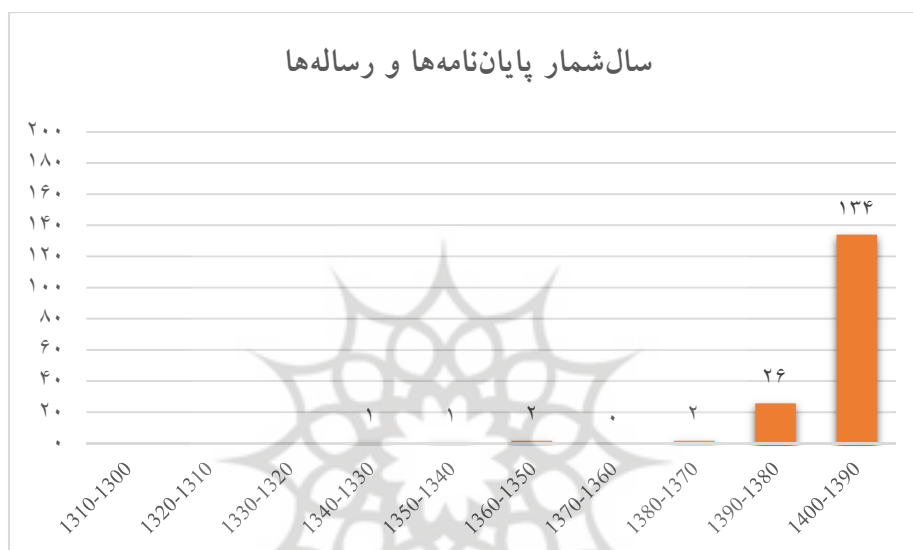

نمودار ۲. تعداد و سال‌شمار کتاب‌های زنان شاهنامه

همان‌طور که از نمودار پیداست، می‌توان تألیفات را به سه بازه زمانی تقسیم کنیم. دو بازه چهل‌ساله و یک بازه زمانی بیست‌ساله. بازه زمانی اول، از ابتدای سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۴۰ که از این دوره، تنها یک عنوان کتاب در دسترس است. بازه زمانی دوم، از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۸۰ یعنی حدود چهل سال، هفت عنوان کتاب و مابقی کتاب‌ها که حدود ۳۶ عنوان است، در بازه زمانی میان سال‌های ۱۳۸۱ تا ۱۴۰۰ یعنی بیست سال اخیر، منتشر شده است. تنها کتابی که در بازه زمانی اول در دسترس است، در سال ۱۳۴۰ با عنوان *زن در شاهنامه* با رویکردی به نقش زن در پیدایش و زوال قدرت از نظر فردوسی به قلم ابوالحسن بنی‌صدر منتشر شده است. اولین کتاب در محدوده زمانی دوم نیز، در سال ۱۳۴۲ با عنوان *بهرام و آرزو* که یکی از داستان‌های کوتاه *شاهنامه* است، به دست حسین نخعی با شرح واژه‌ها و کنایه‌ها و اصطلاحات به رشته تحریر درآمده است. همچنین اولین کتاب که در بازه زمانی سوم نوشته شده است، کتاب *زنان شاهنامه* است که آن را جمال‌الدین حائری در سال ۱۳۸۳ نوشته است و مابقی نیز طی بیست سال اخیر که تا حدودی سیر صعودی هم داشته، به چاپ رسیده است. به‌طور کلی درباره داستان‌های

شاهنامه کتاب‌های بسیاری، در رده سنی کودک و نوجوان و یا حتی بزرگسال نوشته شده است که داستان‌های زنان شاهنامه را هم شامل می‌شود و چون فقط بازنویسی به نثر شده‌اند، در این پژوهش از آن‌ها یاد نشده است.

۳.۴ سال‌شمار پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها

نمودار ۳. تعداد و سال‌شمار پایان‌نامه‌ها و رساله‌های زنان شاهنامه

همان‌گونه که نمودار نشان می‌دهد، کمترین میزان پژوهش در این زمینه، میان سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۹۰ و بیشترین میزان بین سال‌های ۱۳۹۱ تا ۱۴۰۰ بوده است؛ به این ترتیب که یک رساله دکتري در سال ۱۳۴۰ توسط ترزا باستی با عنوان زن در شاهنامه فردوسی و یکی هم در سال ۱۳۴۹ توسط جلال خالقی مطلق با همین نام انجام شده که هر دو بعدها چاپ و منتشر شده است. از سال ۱۳۴۹ تا ۱۳۷۰ هیچ رساله یا پایان‌نامه‌ای ثبت نشده است و پس از آن در میان سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۸۰ تنها دو پایان‌نامه کارشناسی ارشد که یکی در سال ۱۳۷۴ با عنوان چهره زن در اساطیر ایرانی توسط طاهره جعفرقلیان و دیگری در سال ۱۳۷۸ با عنوان چهره‌های مظلوم در شاهنامه به وسیله غلامعلی قربانی به نگارش درآمده است. از سال ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ هم ۲۶ رساله و پایان‌نامه به ثبت رسیده که سیر صعودی چندانی نداشته است. در دهه ۹۰ یعنی

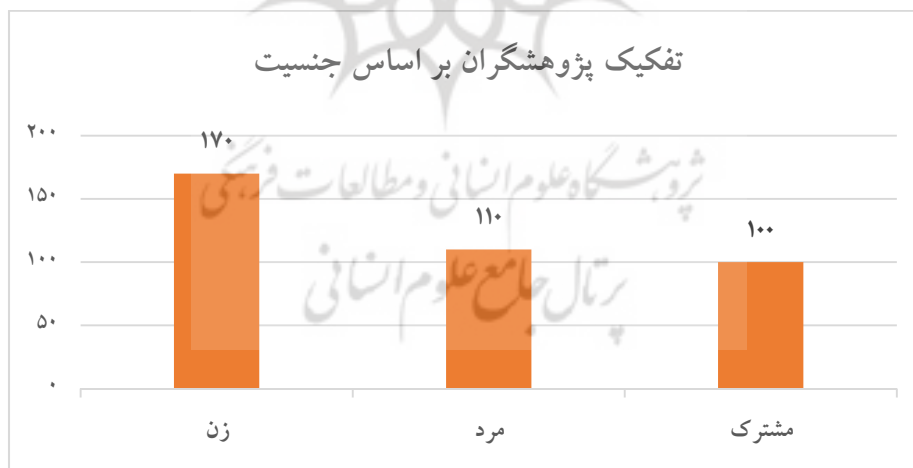
واکاوی جامعه‌شناختی پژوهش‌های در پیوند با ... (مژگان نوروزی و دیگران) ۲۱۷

میان سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ انجام حدود ۱۳۲ رساله و پایان‌نامه را می‌بینیم که بیشترین میزان را به خود اختصاص داده است.

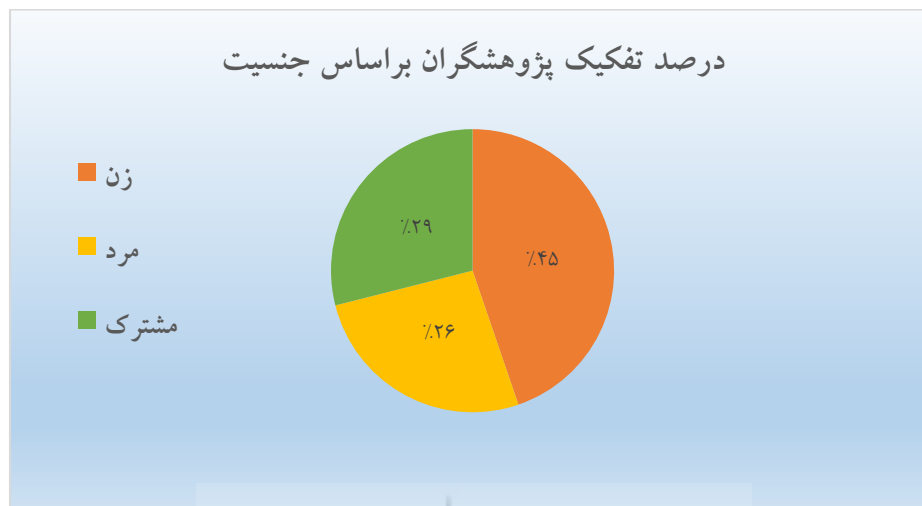
مطابق با طرح پژوهشی که به سرپرستی ثریا مکنون در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی انجام شده است، به این نتیجه رسیده‌اند که تحقیقات مربوط به زنان در برخی از مراکز معتبر از جمله مرکز اطلاعات و آمار زنان جمع‌آوری شده و متولیان این امر تحقیقات مربوطه را از سال‌های قبل از ۱۳۴۰ و حتی گاه از سال ۱۳۱۶ جمع‌آوری کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که نوسانات سیاسی جامعه ایران موجب شده است نتیجه‌گیری روشنی از وضعیت تحقیقات زنان در جامعه امروز ما موجود نباشد. شایان ذکر است به دلیل حجم فشرده تحقیقات در بیست سال اخیر شاید بتوان روند ارزیابی تحقیقات را دقیق‌تر و پیش‌بینی‌ها را به عینیت نزدیک‌تر ساخت (مکنون، ۱۳۸۲: ۲۸۲).

بسیاری از مراکز آماری و اطلاع‌رسانی زنان در امر تحلیل داده‌ها و اطلاعات، بیشتر به جمع‌آوری اطلاعات از نظر کمی اهتمام ورزیده‌اند که همین امر باعث رشد صعودی تحقیقات کمی شده است. اما به تحلیل محتوای تحقیق به صورت کیفی و تقسیم‌بندی موضوعی که اهمیت ویژه‌ای دارد، کمتر پرداخته شده است (همان: ۲۸۳).

۴.۴ تفکیک پژوهش‌گران در مقاله‌ها براساس جنسیت آنان

نمودار ۴-۱ تفکیک پژوهشگران درباره زنان شاهنامه بر اساس جنسیت در مقالات

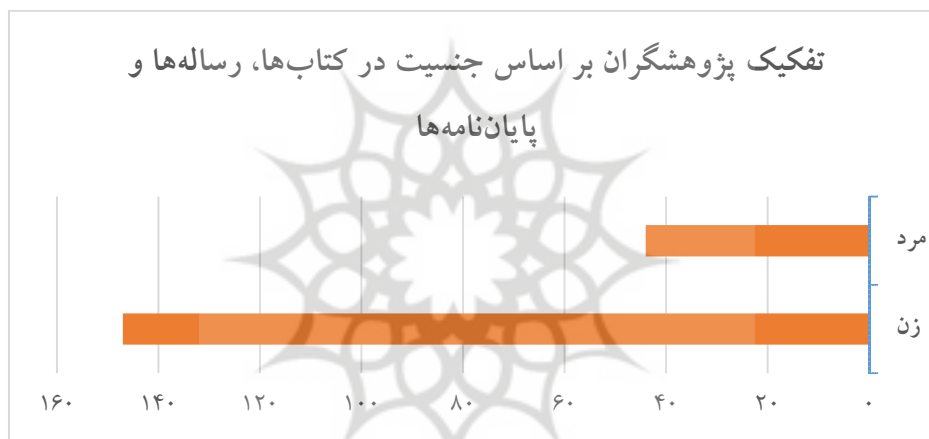
نمودار ۲-۴ درصد تفکیک پژوهشگران درباره زنان شاهنامه براساس جنسیت در مقالات

طبق دو نمودار خطی و دایره‌ای، تعداد پژوهشگران زن در حدود ۱۷۰ نفر (۴۴/۵٪)، پژوهشگران مرد ۱۱۰ نفر (۲۹/۵٪) و پژوهشگرانی که مقالات خود را به صورت مشترک (زن و مرد) منتشر کرده‌اند حدود ۱۰۰ نفر (۲۶٪) است. می‌توان گفت زنان با اختلاف کمی در این پژوهش‌ها پیش‌تاز هستند. نتایج نشان می‌دهد: در حوزه مقاله‌ها تقریباً توجه هر دو جنس زن و مرد به داستان‌های زنان شاهنامه یکسان بوده است که این مسأله حاکی از افزایش نگاه مطلوب نسبت به جایگاه زنان در پژوهش‌ها و مقاله‌های علمی است. به نظر می‌رسد پژوهش زنان در سال‌های اخیر در قالب مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها بیشتر از کتاب بوده است. سیر رو به افزایش پژوهش‌های زن‌محور از اواخر دهه هشتاد، نتیجه توجه به مسائل زنان در اواخر این دهه از سوی جنبش‌های اجتماعی و سیاسی بوده است.

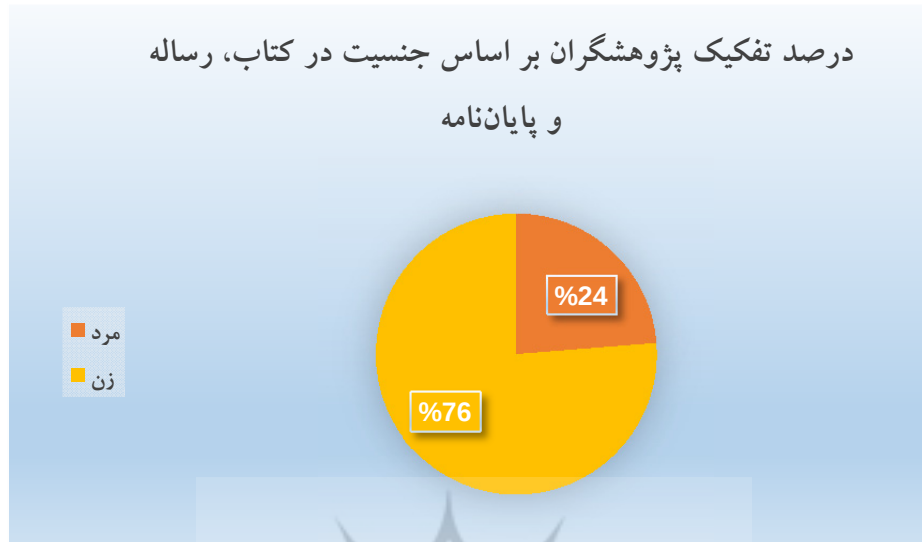
به طور کلی ادبیات موجود در مورد نگاه و نگرش به زن، حکایت از نوعی حرکت از تضادنگری و قطبی‌نگریستن، به مقوله جنسیت، به سمت تحقق و کسب نوعی نگرش متعادل در صحنه اجتماعی و فرهنگی جوامع دارد که ساز و کاری ارزشمند در فرایند روان‌سازی اجتماعی است و مفهوم فرایندهای برابری فرصت‌ها، برابری در مشارکت و در نهایت تقویت جریان توسعه اجتماعی می‌باشد، در مقابل از ظهور فرایندهای منفی چون انزوای اجتماعی، حاشیه‌ای شدن، خارج شدن از صحنه عمومی و انسداد اجتماعی ممانعت می‌کند (آزاد ارمکی - غفاری، ۱۳۸۱: ۹-۱۰).

به نظر می‌رسد «جنبش‌های فمینیستی در ادبیات داستانی به ویژه در دهه‌های هفتاد و هشتاد بسیار تأثیرگذار بوده و همسویی آن‌ها با تحولات سیاسی اواخر دهه هشتاد باعث افزایش مطالعات دانشگاهی و علمی مسائل زن‌محور در ادبیات کلاسیک شده است» (مقدمی، ۱۳۹۷: ۱۴)؛ بنابراین یکی از موضوعاتی که در حوزه مباحث زنان قابل تحقیق و مطالعه است، نگاه به ادبیات از زاویه دید زنانه است. مثلاً این که دریابیم زنان در تولید ادبی چقدر نقش داشته‌اند؛ نوع آفرینش ادبی آنان با آفرینش ادبی مردان چه تفاوت‌هایی دارد؛ زن به عنوان یک سوژه در آثار مهم کلاسیک ادبی چقدر و چگونه مطرح بوده است؟

۵.۴ تفکیک پژوهش‌گران در نگارش کتاب، رساله و پایان‌نامه بر بنیاد جنسیت

نمودار ۵-۱ تفکیک پژوهش‌گران داستان‌های زنان شاهنامه براساس جنسیت در کتاب، رساله و پایان‌نامه

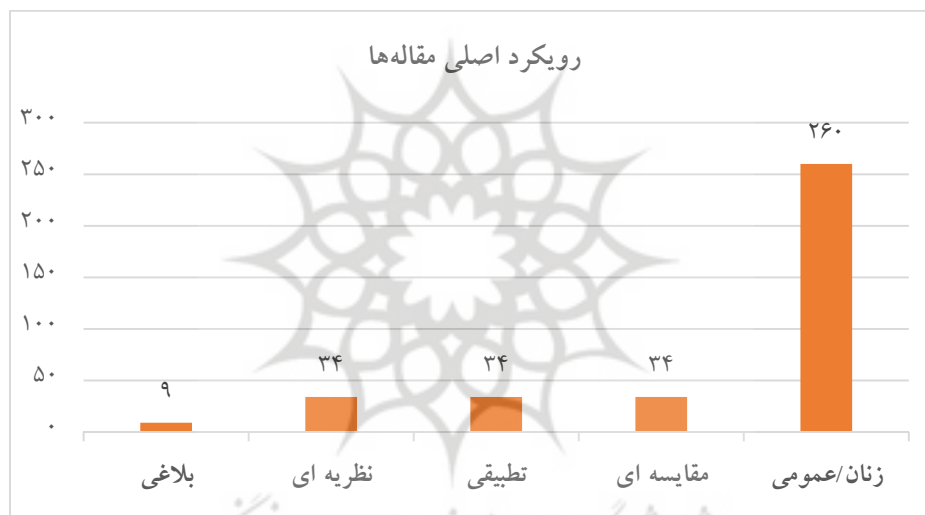
نمودار ۲-۵ درصد پژوهشگران داستان‌های زنان شاهنامه
بر اساس جنسیت در کتاب، رساله و پایان‌نامه

همان‌طور که از نمودارها برمی‌آید، با اختلاف بسیار، در این حوزه زنان گوی سبقت را از مردان ربوده‌اند. تعداد زنان ۱۴۱ نفر معادل (۷۶/۲۱٪) و مردان ۴۴ نفر (۲۳/۷۹٪) است. طبق پژوهش انجام شده با عنوان: «بررسی تطبیقی وضعیت اجتماعی زنان در دولت‌های دو دهه اخیر» دهه هشتاد، دهه رشد جمعیت دانشجویان دختر در کشور بوده است؛ به طوری که در سال ۸۴ شاهد جهش قابل توجه در تعداد دانشجویان دختری هستیم که در مقاطع مختلف درس می‌خوانده‌اند. از دهه هشتاد به بعد، میزان رشد جمعیت دانشجویان دختر هر سال جالب‌توجه بوده است؛ به طوری که در سال ۸۵ جمعیت دانشجویان دختر از پسران هم پیشی گرفت. اواخر دهه هشتاد را باید یکی از دوران طلایی حضور دانشجویان دختر، در نظام آموزش عالی دانست. با شروع دهه نود، دانشجویان دختر حضور خود را در مراکز دانشگاهی به اثبات رسانده بودند و نقش مهمی در پیشبرد برنامه‌های علمی کشور ایفا می‌کردند. آمار نشان می‌دهد که نیمی از آموزش عالی کشور در اختیار آن‌ها قرار داشته است. در این دهه دانشجویان دختری که در مقطع کارشناسی فارغ‌التحصیل شده بودند، توانسته بودند در مقاطع کارشناسی ارشد و دکترای حرفه‌ای و تخصصی هم خوش بدرخشند. از رشد جمعیت دانشجویی دختران در طول دو دهه اخیر که بگذریم، باید گفت زنان توانستند در این بازه زمانی، جایگاه نسبتاً

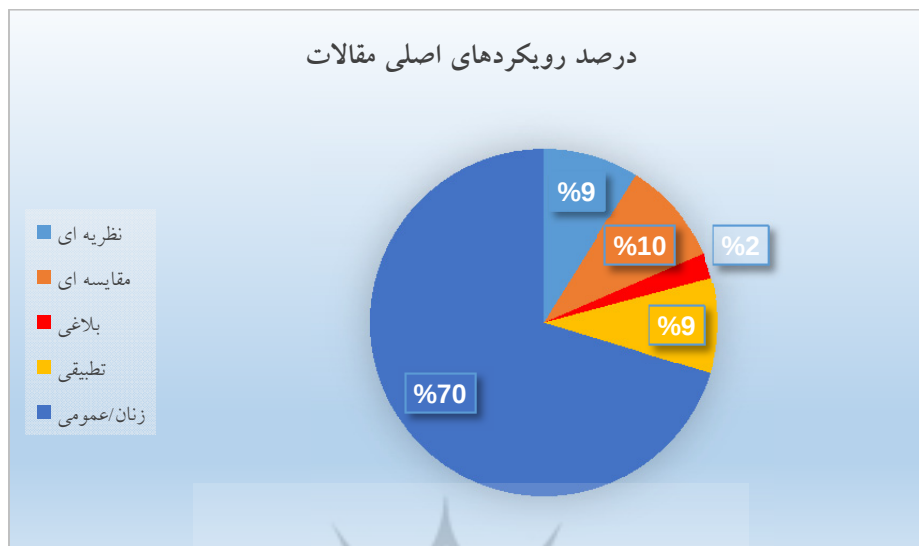
واکاوی جامعه‌شناختی پژوهش‌های در پیوند با ... (مژگان نوروزی و دیگران) ۲۲۱

خوبی را در میان اعضای هیأت علمی دانشگاه‌ها هم از آن خود کنند؛ به‌طوری که تعداد اعضای هیأت علمی زن جذب‌شده در دانشگاه‌های کشور در دهه نود نسبت به دهه هشتاد، رشد بیش از سه برابری داشته است. این روند صعودی و به تبع آن تدریس در مقاطع تحصیلی بالاتر نیز همچنان ادامه داشته است (امینی، ۱۳۹۵: ۲). از این گزارش می‌توان نتیجه گرفت بین روند تحصیلات عالی زنان در مقاطع مختلف دانشگاهی با تعداد پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه زنان (موردی زنان شاهنامه) رابطه مستقیم وجود دارد. «وقتی زنان به جای این‌که درباره‌شان گفته و نوشته شود، خود بگویند و بنویسند، اوضاع دگرگون خواهد بود» (آلن، ۱۳۸۹: ۲۰۶).

۶.۴ مقاله‌های زنان شاهنامه با رویکرد اصلی

نمودار ۱-۶ رویکرد اصلی در مقاله‌های زنان شاهنامه

نمودار ۲-۶ درصد رویکرد اصلی در مقاله‌های زنان شاهنامه

همان‌طور که از نمودارها پیداست، پنج رویکرد اصلی در این پژوهش‌ها مشهود است:

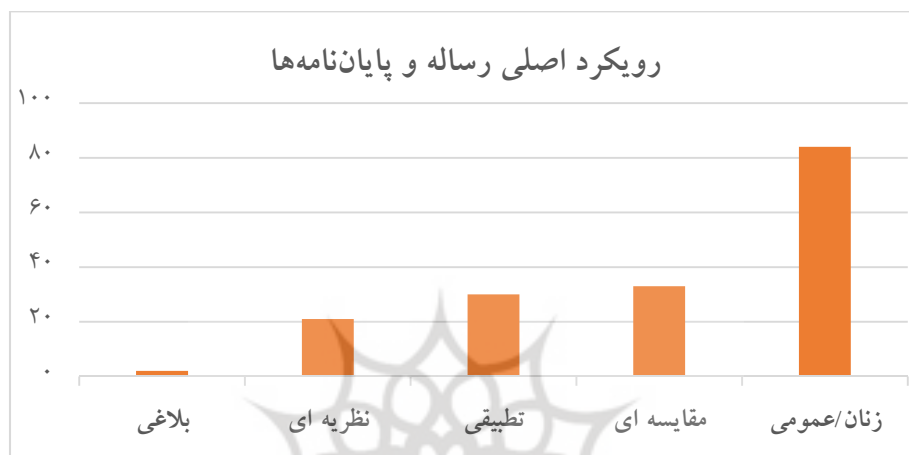
۱) پژوهش‌های تطبیقی ۳۵ مقاله (۹٪)؛ ۲) پژوهش‌های مقایسه‌ای ۳۸ مقاله (۱۰٪)؛ ۳) پژوهش‌های نظریه‌ای ۳۵ مقاله (۹٪) که شامل پژوهش‌هایی می‌شود که بر اساس یک نظریه خاص انجام شده است؛ ۴) پژوهش‌های بلاغی ده مقاله (۲٪) که کمترین حجم مقالات را در بر دارد؛ ۵) در نهایت هم پژوهش‌های عمومی (زنان)، که شامل هیچ‌یک از چهار مورد پیشین نیست و قسمت اعظم پژوهش‌ها یعنی ۲۶۰ مقاله از ۳۷۰ مقاله (۷۰٪) را به خود اختصاص داده است که این مقالات، شامل پژوهش‌هایی درباره اوصاف زنان شاهنامه، خویشکاری آن‌ها، سوگواری و ازدواج‌هایشان، عاشق‌شدن‌ها و حسادت‌ها، کینه و خردورزی‌هایشان، زنجادوان، کنیزها و غیره است.

پژوهش‌های مقایسه‌ای معمولاً بر اساس یک داستان از شاهنامه بر مبنای خصوصیات شخصیت‌های داستان‌ها، مثل عاشق‌انگیزی، دلاوری، خردورزی و عقلانیت و غیره و مقایسه آن با یکی از شخصیت‌های حماسی، از داستان‌های غیرایرانی است. پژوهش‌های تطبیقی شامل پژوهش‌هایی است که داستان‌ها و یا شخصیت‌های آن‌ها به صورت تطبیقی با داستان‌های ملل دیگر جهان مقایسه یا تطبیق داده شده‌اند و با یافتن و کشف ریشه‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی و ... ادعان می‌دارند که کدام‌یک از داستان‌ها از هم تأثیر پذیرفته‌اند؛ اما اغلب این گروه

واکاوی جامعه‌شناختی پژوهش‌های در پیوند با ... (مژگان نوروزی و دیگران) ۲۲۳

از پژوهش‌ها فقط به مقایسهٔ داستان‌ها و یا شخصیت‌ها اکتفا کرده‌اند و در پی یافتن ریشه‌های تاریخی و تأثیرشان بر هم برنیامده‌اند.

۷.۴ رساله‌ها و پایان‌نامه‌های زنان شاهنامه با رویکرد اصلی

نمودار ۷-۱ رویکرد اصلی رساله‌ها و پایان‌نامه‌های زنان شاهنامه

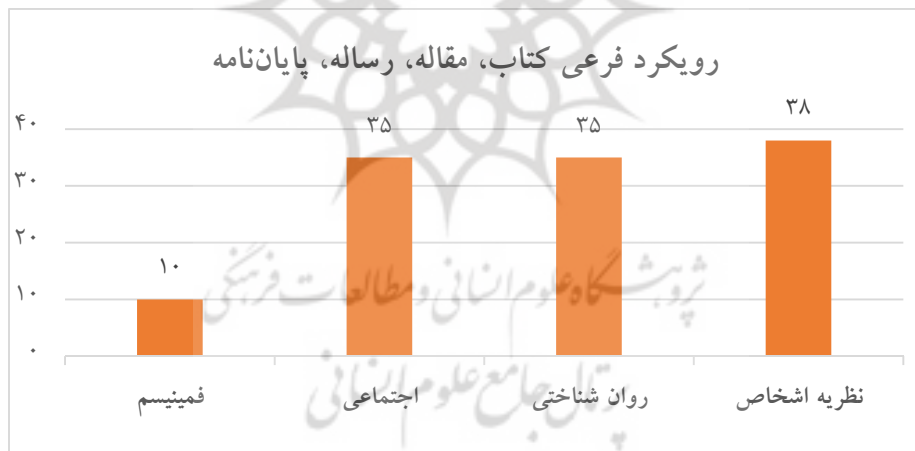

نمودار ۷-۲ درصد رویکرد اصلی رساله‌ها و پایان‌نامه‌های زنان شاهنامه

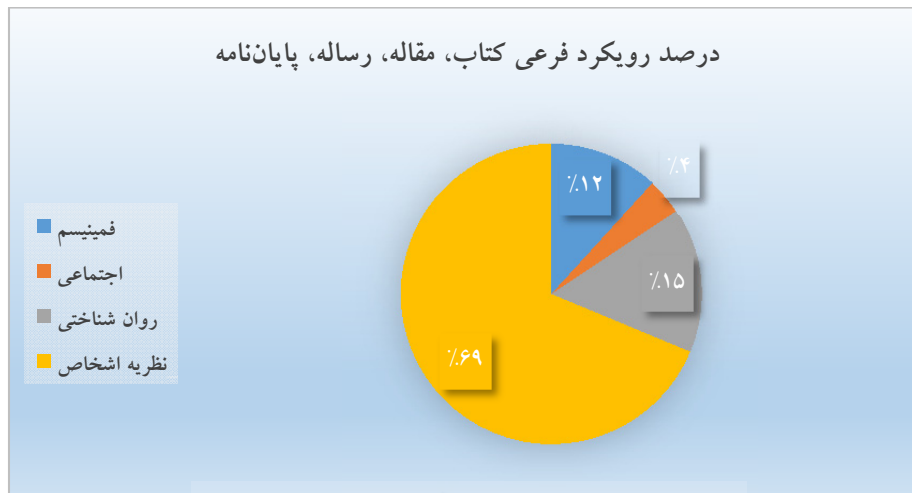
در این بخش مجموعاً ۱۷۰ رساله و پایان‌نامه جمع‌آوری و بررسی شده است که رویکرد اصلی آن‌ها به شرح زیر است:

(۱) پژوهش‌های تطبیقی با ۳۰ عنوان (۱۷٪؛ ۲) پژوهش‌های مقایسه‌ای ۳۳ عنوان (۱۹/۴۱٪؛ ۳) پژوهش‌های نظریه‌ای، شامل پژوهش‌هایی است که بر اساس یک نظریه خاص انجام شده است و ۲۱ مقاله (۱۲/۳۵٪؛ ۴) پژوهش‌های بلاغی شامل دو عنوان (۱/۱۷٪) و در نهایت هم (۵) پژوهش‌های عمومی که قسمت اعظم پژوهش‌ها را به خود اختصاص داده و شامل ۸۴ عنوان (۴۹/۴۱٪) است. آنچه بیش از هر چیز توجه مخاطب را جلب می‌کند، انبوهی از پژوهش‌ها در حوزه مطالعات تطبیقی و بینامتنی و مقایسه‌ای است که با بررسی دقیق متوجه می‌شویم حجم عمده‌ای از این مقالات، تکراری و دوباره‌کاری است؛ زیرا احتمالاً نویسنده جست‌وجویی دقیق برای یافتن مشابهت‌های موضوعی نداشته و گاهی هم عناوین با آنچه در متن مقاله آمده است همخوانی ندارد و تصور پژوهشگر بر آن است که موضوع مورد نظرش بی‌پیشینه است. انبوه مقایسه‌ها میان سودابه با زلیخا، سیاوش با یوسف، و ... خود گواه این مدعاست. در نهایت می‌توان گفت جای پژوهش‌هایی در حوزه زیبایی‌شناسی و مطالعات بلاغی در شاهنامه خالی است.

۸.۴ کتاب‌ها، مقاله‌ها، رساله‌ها و پایان‌نامه‌های زنان شاهنامه با رویکرد فرعی

نمودار ۱-۸ تعداد رویکرد فرعی در کتاب‌ها، مقاله‌ها، رساله‌ها و پایان‌نامه‌های زنان شاهنامه

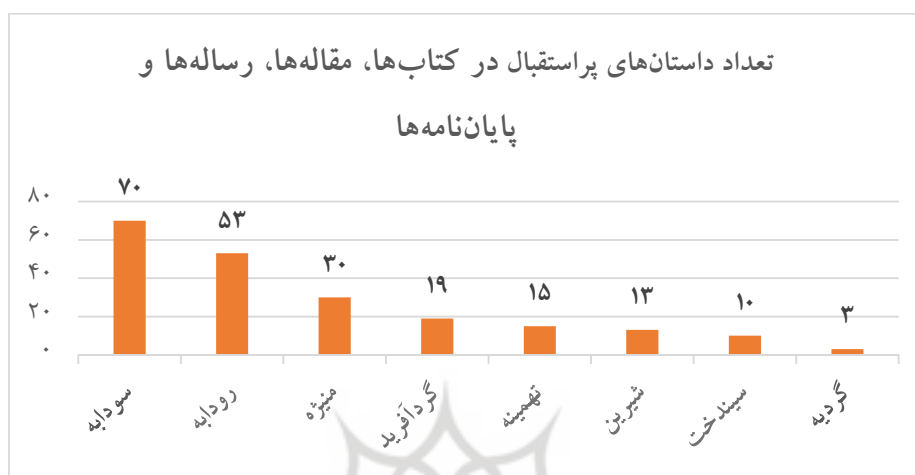

نمودار ۲-۸ درصد رویکرد فرعی در کتاب‌ها، مقاله‌ها، رساله‌ها و پایان‌نامه‌های زنان شاهنامه

رویکرد فرعی، پژوهش‌هایی هستند که از دل پژوهش‌های نظریه‌ای در رویکرد اصلی استخراج شده‌اند و شامل سه گروه پژوهش‌های فمینیستی، اجتماعی و روان‌شناختی‌اند. از تعداد ۵۲ پژوهش نظریه‌ای، تنها یک عنوان کتاب با نام *شاهنامه و فمینیسم* تألیف خانم مهری تلخابی موجود است. دیگر پژوهش‌ها شامل مقاله، پایان‌نامه و رساله است که نظریه‌های فمینیستی، شش عنوان (۱۱/۵٪)، اجتماعی دو عنوان (۳/۸۲٪)، روان‌شناختی هشت عنوان (۱۵/۳۸٪) و توجه به مباحث تئوریک، سی و پنج عنوان (۶۹/۳۰٪) منتشر شده است.

در بحث مطالعات نقد ادبی آنچه بیش از هر موضوعی توجه را جلب می‌کند، تحمیل موضوعات و رویکردهای گوناگون نقد ادبی به متنی چون *شاهنامه* است. *شاهنامه* متنی متعلق به قرن چهارم هجری است؛ از این‌رو بحث دربارهٔ مسائلی چون مباحث قدرت از نظر میشل فوکو، روان‌شناسی شخصیت بر اساس نظریهٔ شخصیت آبراهام مزلو، پوشش زنان از منظر آرکونولوژی اروین پانوفسکی و... از موضوعاتی است که قابلیت انطباق چندانی با *شاهنامه* ندارد و با نگاهی دقیق می‌توان گفت که این موضوعات پژوهشی، مختص سدهٔ ۲۰ و ۲۱ میلادی است؛ نه متنی که در قرن چهارم تألیف شده است.

۹.۴ داستان‌های پر استقبال زنان شاهنامه فردوسی در کتاب‌ها، مقاله‌ها، رساله‌ها و پایان‌نامه‌ها

نمودار ۹ تعداد داستان‌های پر استقبال زنان شاهنامه در مقالات، کتاب‌ها، رساله‌ها و پایان‌نامه‌ها

همان‌طور که در نمودار مشهود است، به ترتیب داستان‌های سودابه ۷۰ عنوان، رودابه ۵۳ عنوان، منیژه ۳۰ عنوان، گردآفرید ۱۹ عنوان، تهمینه ۱۵ عنوان، شیرین ۱۳ عنوان، سیندخت ۱۰ عنوان، گردیه ۴ عنوان و زنانی مثل ارنواز و شهرناز، فرنگیس، همای، گردآفرید، دختران شاه یمن و ... تعداد کمی از پژوهش‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. بسیاری از پژوهش‌ها به شرح حال داستان‌ها و خصوصیات ظاهری و اخلاقی این زنان پرداخته‌اند. نویسندگان در این پژوهش‌ها تقریباً در بسیاری موارد با هم اتفاق نظر دارند و معتقدند که هریک به نمادی مبدل شده‌اند؛ مثلاً منیژه نماد دلدادگی، گردآفرید نماد شهادت و پهلوانی، تهمینه نماد فداکاری و وفاداری، شیرین نماد عشق، سیندخت نماد خردورزی، گردیه نماد شجاعت و ... در مجموع از بین داستان‌های زنان شاهنامه، داستان سیاوش و سودابه بیشتر از سایر داستان‌ها بررسی و تحلیل شده است. این داستان علاوه بر شهرت و جذابیت در میان خوانندگان، به دلیل نقش متفاوت سودابه یا بهتر است بگوییم نقش نامطلوب زن، بیشتر توجه و اختلاف نظرهای پژوهشگران و منتقدان را به خود جلب کرده است. در اغلب اظهارنظرها سودابه نماد حسادت و فتنه‌انگیزی معرفی شده است و او را به عنوان شخصیت منفی می‌شناسند. تعداد انگشت‌شماری از

صاحب‌نظران مانند قدمعلی سرامی با این نظر موافق نیستند و در مقاله‌ای با عنوان سود/به‌ای دیگر نظرات خود را در دفاع از سودابه این چنین بیان داشته است:

سیاوش دریافت که سودابه در عشق خویش صادق است و هیچ پندار و گفتار و کرداری را از خدا و شوی و فرزندان، پنهان نمی‌کند. اگر خائن بود، بی‌گمان جز خائف نمی‌توانست نمود. در هیچ‌یک از بازتاب‌های سودابه در برابر عشق سوزان خویش، نشانی از خیانت نمی‌یابیم. تنها گناه سودابه این است که عشق پاک و شعله‌ور خود را به مردی سردمزاج و ناآگاه از مهرورزی اظهار کرده است؛ مردی که حتی مهربانی مادر را نیز نوبر نکرده بود! سیاوش مهری بود بی‌ناز و آتشین عشق سودابه می‌توانست ثنویت درونی آفتاب را در او به بار بنشانند. سیاوش چندان تسلیم سرنوشت خویش شده بود که از او عصیان نمی‌بینیم، حتی با آنکه می‌داند رفتار او به کشته شدن میلیون‌ها بی‌گناه می‌انجامد و کین‌توزی به بهانه شهادت او تا رستاخیز ادامه خواهد یافت، در صدد برنمی‌آید که آن را تغییر دهد. ببینید سیاوش با عیال خود فرنگیس، بعد از آنکه اتفاقات آینده را به درستی پیش‌بینی می‌کند، چه می‌گوید:

بسا لشکرا کز پی کین من	بپوشند جوشن به آیین من
ز گیتی برآید سراسر خروش	زمانه ز کی خسرو آید به جوش
به کینم از امروز تا رستاخیز	نبینی جز از گرز و شمشیر تیز!

(فردوسی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۴۸۳)

آیا رواست زنی را تنها به دلیل آن‌که مردی را هفت سال دوست می‌داشته است، دو شقه کرد و تا روز شمار کوس رسوایی او را بر سر بازارها زد؟ من که دلم بدین ناروایی خرسندی نمی‌تواند داد! (سرامی، ۱۳۸۸: ۴۱).

از دیگر روی، حجم بسیاری از پژوهش‌هایی که به صورت تطبیقی یا مقایسه‌ای انجام شده است، مربوط به داستان سیاوش و سودابه با یوسف و زلیخای در قرآن است که بسیار توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده است.

۵. نتیجه‌گیری

با بررسی حدود ۳۷۰ مقاله و ۱۷۰ رساله و پایان‌نامه و ۳۶ کتاب در حوزه مطالعات زنان شاهنامه، به نتایج زیر دست یافتیم:

۱) طبق آمار به‌دست آمده، میزان پژوهش‌ها درباره زنان شاهنامه، از اواخر دهه هشتاد، به دلیل گسترش فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی حول مسائل زنان و همچنین افزایش پژوهش‌های ادبی در حوزه مقاله، پایان‌نامه و رساله‌های زن‌محور، سیری صعودی را پشت سر می‌گذارد.

۲) دانشجویان دختر در رساله و پایان‌نامه‌نویسی با اختلاف زیادی گوی سبقت را از پسران برده‌اند؛ اما در حوزه مقاله و کتاب‌نویسی با اختلاف اندکی زنان پیشرو هستند.

۳) رویکرد اصلی این پژوهش‌ها در قالب کتاب، مقاله، پایان‌نامه و رساله؛ شامل عمومی (زنان)، تطبیقی، مقایسه‌ای، نظریه‌ای و بلاغی است که پژوهش‌های عمومی بیشترین و بلاغی کمترین میزان را به خود اختصاص داده‌اند. پژوهش‌های عمومی یا زنان شامل پژوهش‌هایی درباره اوصاف زنان شاهنامه، خویش‌کاری‌ها، سوگواری و ازدواج‌هایشان، عاشق شدن‌ها و حسادت‌ها، کینه و خردورزی‌هایشان، زن‌جادوان، کنیزها و ... است. پژوهش‌های مقایسه‌ای معمولاً بر مبنای خصوصیات شخصیت‌های یک داستان از شاهنامه مثل عاشقانگی، دلاوری، خرد و عقلانیت و ... با یکی از شخصیت‌های حماسی داستان‌های غیر ایرانی است. پژوهش‌های تطبیقی که باید بر اساس مقایسه یا تطبیق داستان‌ها و شخصیت‌ها با توجه به منشاء پیدایش آن‌ها و تأثیرپذیریشان از همدیگر باشد؛ اما اغلب این گروه از پژوهش‌ها فقط به مقایسه داستان‌ها و یا شخصیت‌ها اکتفا کرده‌اند و در پی یافتن ریشه‌های تاریخی و تأثیر آن‌ها از همدیگر برنیامده‌اند.

۴) از نتایج به‌دست آمده از پژوهش‌های عمومی (زنان)، می‌توان به باور زن‌سالاری در زمان باستان و تأثیر آن بر روی داستان‌های زنان شاهنامه و نیز منسوب بودن اکثریت این زنان به صفاتی نظیر زیبایی، خردورزی، وفاداری، جنگجویی و ... و اقلیت آن‌ها به صفاتی مثل بی‌حیایی و خیانت اشاره کرد.

۵) رویکرد فرعی که از دل پژوهش‌های نظریه‌ای به دست آمده است شامل پژوهش‌های فمینیستی، روان‌شناختی، اجتماعی و مباحث تئوریک نظریه پردازان است. پژوهش‌های اجتماعی، کمترین و پژوهش‌های تئوریک، بیش‌ترین حجم پژوهش‌ها را به خود اختصاص داده است.

۶) داستان‌های سودابه، رودابه، منیژه، گردآفرید، ته‌مین، شیرین، سیندخت و در نهایت گردیه از بین ده داستان پراستقبال، به ترتیب از میزان توجه بیشتری برخوردار بوده‌اند.

واکاوی جامعه‌شناختی پژوهش‌های در پیوند با ... (مژگان نوروزی و دیگران) ۲۲۹

بقیه شخصیت‌های زن شاهنامه مانند ارنواز و شهرناز، دختران پادشاه یمن، فرنگیس و فرانک و ... همگی تقریباً میزان مساوی و بسیار اندک از پژوهش‌ها را به خود اختصاص داده‌اند.

۷) یافته‌های تحقیق حاضر حاکی از آن است که تحقیقات و تألیفات از الگوی خاصی که مبین سیر مشخص و حاکم بر جهت تحقیقات باشد، پیروی نمی‌کنند.

۸) بررسی وضعیت تحقیقات زنان برای سنوات طولانی (حدود ۵۰ - ۴۰ سال) به دلیل نوسانات مختلف جامعه ایران موجب می‌شود نتیجه‌گیری روشنی از وضعیت تحقیقات زنان در کشور موجود نباشد.

۹) در چند سال اخیر به دلیل توجه بیشتر در قسمت کمیّت، پژوهش‌ها از سیر صعودی خوبی برخوردار بوده‌اند؛ اما به تحلیل محتوای تحقیق به صورت کیفی و تقسیم موضوعات در سطوح مختلف، کم‌تر پرداخته شده است.

۱۰) برای تغییرات اساسی در وضعیت پژوهش و مطالعات زنان و بهینه‌سازی آن در جامعه ایران، لازم است روند ارزیابی تحقیقات و مطالعات با طبقه‌بندی کامل که همه وجوه تحقیق را نشان دهد، اجرا و مدوّن شود.

۱۱) انجام این تحقیق، دسترسی به رویکردها و موضوعات پژوهش‌هایی را که تاکنون در حوزه زنان شاهنامه انجام شده است آسان‌تر می‌کند و از تکرار در این پژوهش‌ها می‌کاهد.

کتاب‌نامه

آزادارمکی، تقی و غفاری، غلامرضا. (۱۳۸۶). *تبیین نگرش نسلی به زن در جامعه ایران*. پژوهش زنان. ش ۳. صص ۷-۲۴.

آفاری، ژانت. (۱۳۷۷). *انجمن‌های نیمه سری زنان در نهضت مشروطه*. ترجمه جواد یوسفیان تهران. نشر: نو.

آلن، گراهام. (۱۳۸۹). *بینامتنیت*. ترجمه پیام یزدانجو. تهران. نشر: چشمه.

اتحادیه، منصوره و بیانی شیرین. (۱۳۸۳). *زن در تاریخ ایران معاصر از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی*. اشتری، بهناز. "

- تحول حقوق اجتماعی زنان در ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی" مجموعه سخنرانی‌های ارائه شده در "سمینار بین‌المللی زن در تاریخ معاصر". تهران. نشر: کویر. صص: ۳۴-۵۲.
- اتحادیه، منصوره و بیانی شیرین. (۱۳۸۳). *زن در تاریخ ایران معاصر از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی*. سهیلا ترابی فارسانی. "روند نوگرایی در آموزش زنان تا پایان پهلوی اول" مجموعه سخنرانی‌های ارائه شده در "سمینار بین‌المللی زن در تاریخ معاصر". تهران. نشر: کویر. صص: ۱۹۶-۲۱۴.
- امینی، سعیده. (۱۳۹۵). "بررسی تطبیقی وضعیت اجتماعی زنان در دولت‌های دو دهه اخیر". فصلنامه علوم اجتماعی. مقاله ۶. دوره ۲۳. ش ۷۵. اسفند. صص ۱۱۹-۱۵۰.
- پاک‌نیا، محبوبه. (۱۳۸۸). *رودابه و سودابه (سیمای سیاسی-اخلاقی زن در شاهنامه)*. چاپ اول. تهران. نشر: دانشگاه الزهراء.
- ثواب، جهانبخش و رستمی، پروین. (۱۳۹۸). "اجتماعی شدن زنان در عصر پهلوی اول؛ امکان یا امتناع (۱۳۰۴-۱۳۲۰) ش". تاریخ ایران. دوره ۱۲. ش ۱. بهار و تابستان. صص ۱۷-۴۷.
- ستوده، نسرين. (۱۳۷۳). *پیداری زنان در انقلاب مشروطیت*. ج ۷. تهران. نشر: توسعه.
- سرّامی، قدمعلی. (۱۳۸۸). "تحلیلی نو از داستان سیاوش و سودابه" کتاب ماه ادبیات. شماره ۲۹. (پیاپی ۱۳۹). صص ۴۰-۵۳.
- عباسی، سمیه و موسوی، منصور. (۱۳۹۳). "نگاهی به موقعیت زنان ایران در دوره پهلوی از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۳۲ ش". پژوهشنامه زنان. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. سال پنجم. شماره اول. بهار و تابستان. صص ۵۹-۸۲.
- عاملی رضایی، مریم. (۱۳۹۱). "بررسی و تحلیل سیر تاریخی سیمای خانواده در رمان فارسی از ابتدا تا دهه ۵۰". پژوهشنامه زنان. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. سال سوم. شماره اول. بهار و تابستان. صص ۱۱۷-۱۴۲.
- عاملی رضایی، مریم. (۱۳۹۲). "بررسی و تحلیل ساختار مناسبات خانوادگی در رمانهای دهه شصت". ادبیات پارسی معاصر. ش ۳. صص ۲۷-۵۰.
- مقدمی، مریم و دیگران. (۱۳۹۷). "نقد و بررسی پژوهش‌های ادبی زن محور". ادبیات و زبان‌ها. پژوهش‌های ادبی. ش ۶۱. صص ۱۳۳-۱۵۲.
- مکنون، ثریا. (۱۳۸۹). "نقد و تحلیل روند تحقیقات و تألیفات در موضوع زنان در ایران". پژوهش‌نامه زنان. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. سال اول. شماره اول. بهار و تابستان. صص ۱۵۷-۱۸۳.
- مکنون، ثریا و همکاران. (۱۳۸۲). "بررسی وضع تحقیقات و مطالعات درباره زنان در ۲۰ سال اخیر در ایران". فرهنگ ویژه مطالعات زنان ۴۸. زمستان. صص ۲۷۱-۲۸۳.
- یزدانی، زینب. (۱۳۹۹). "زن و شعر". تهران. نشر: تیرگان.